

Деякі цікаві римські монети

Роман Смеречанський
(Городенка)
Олександр Каглян (Київ)

Пропонуємо вельмиповажним читачам ознайомитися з кількома досить цікавими і рідкісними монетами Римської імперії. Для того, щоб краще усвідомити, в який час та за яких обставин вони побачили світ, подаємо короткі біографічні відомості про правителів, від імені яких їх відкарбовано.

Квадранс Калігули (37–41 рр.)

Гай Калігула народився в 12 р. н. е., був сином талановитого воєначальника Германіка та Агриппіни, яка приходилася онучкою Октавіана Августа та дочкою полководця Марка Агриппи. Дитиною виховувався серед солдатів, які його дуже любили, змалку носив солдатські чоботи-каліги, за що й отримав прізвисько Калігула (Caligula — «Чобіток»). Доля його батьків виявилася незавидною — Германіка підступно отруєно в 19 р., а Агриппіну за наказом імператора Тиберія було після смерті чоловіка заморено голодом. У 19-літньому віці був викликаний імператором Тиберієм на острів Капрі, де на схилі літ усамітнився цей жорстокий відлюдок. Тут Калігула, наче б то забувши про долю своїх ближніх, вів себе так віроповідно, що пізніше про нього казали: «Не було на світі кращого раба, а в майбутньому гіршого правителя». Вже тут вперше виявив свої патологічні схильності — із жадібною цікавістю спостерігав за тортурами, стратами і дикими оргіями, які відбувалися при дворі Тиберія.

Спокусивши Еннію, дружину префекта преторіанців Макрона, Калігула таким чином увійшов у довіру до начальника імператорської охорони. З його допомогою в 37 р. отруїв Тиберія, а вже помираючого задушив подушкою. Коли він став імператором, то віддячив Макрону та Еннії тим, що наказав їх стратити. Початок правління Гая Калігули віщував щасливі дні для втомленої держави. Молодий правитель пообіцяв правити у злагоді з сенатом, багато людей було повернуто із заслання та випущено з тюрем, він відмінив або зменшив деякі податки.

Через вісім місяців правління Калігула важко захворів, а після одужання це вже був не правитель, а чудовисько. Жертвами всевладного тирана стали

тисячі абсолютно невинних людей. Безумні вироки, садистські страти, конфіскації майна стали буденним явищем. Імператор керувався принципом: «Хай ненавидять, тільки б боялися». Для прикладу, коли на ринках подорожчало м'ясо, Калігула наказав годувати диких тварин, утримуваних при амфітеатрах, засудженими. Уславився не тільки як патологічно жорстока особистість, а ще й як гвалтівник та збоченець.

Як державний діяч Калігула був нікчемний. У 39 р. він повелів збудувати міст на кораблях через затоку між Путеолами та Байями завдовжки понад 3,5 км, по якому два дні їздив туди-сюди. Цей міст був нікому не потрібний і тільки змарнував велику кількість кораблів, які раніше підвозили зерно до Риму. Але цим психічно хворий правитель хотів заперечити давнє пророцтво астролога Фрасілла, що Калігула швидше проскаче на коні через Путеольську затоку, аніж стане імператором. В 40 р. він вирішив піти війною на Британію, але з легіонами дійшов тільки до морського узбережжя, де наказав солдатам збирати раковини, які привезли до Риму як доказ успішного походу.

Зрозуміло, що було немало охочих покласти край такому правлінню. Отож, 24 січня 41 р. під час Палатинських ігор Калігулу зарубали мечами офіцери преторіанської гвардії на чолі з Кассієм Хереєю. Одночасно загинула і його дружина Цезонія, а малолітню дочку розбили об стіну. Калігулі тоді було 29 років.

У контексті біографії цього безумного імператора, особливо останніх днів його правління, дуже цікавим є мідний

квадранс Калігули (рис. 1). На його аверсі зображено пілеус (тобто шапку свободи, хоч яка свобода при такому правителі?) поміж літер S C (скорочене Senatum consulto — санкція сенату на карбування мідних монет) та вміщено легенду S CAESAR DIVI AVG PRON AVG («Гай цезар, божественного Августа свояк, август»). В центрі реверсу розміщено літери RCC. Останні є скороченням від «remissa ducentesima», що увічнює скасування Калігулою однопроцентного податку з усіх проданих товарів (centesima rerum venalium). Але найбільший інтерес представляє легенда реверса — PON M TR P III COS QVAT («Великий понтифік, народний трибун вчетверте, консул вчетверте»). Відомо, що Калігула обирався консулом чотири рази — востаннє набув цю почесну посаду 1 січня 41 р., але вже 24 січня був убитий змовниками. Таким чином, скорочення COS QVAT (вчетверте консул) у титулі імператора на монетній легенді означає, що карбування такого типу квадрансів тривало близько 24 днів у 41 р. Емісія після смерті божевільного імператора була негайно припинена, а постать цього правителя стала настільки ненависною в Римі, що монети з його портретом було вилучено з обігу і переплавлено.

Лімесний денарій Тіта (79–81 рр.)

За історичною традицією Тіт вважається одним з кращих римських імператорів. Він був старшим сином Веспасіана, народився у 40 р. Супроводжував батька в походах у Германію та Британію, де виявив велику хоробрість та синівську вірність, врятувавши Веспасіана, що ледь не потрапив у полон до варварів. У 66 р., коли Нерон направив Веспасіана в поєсталу Іудею, Тіт командував легіоном і захопив важливі фортеці Тарихею та

Гамлу. В 69 р., після того як Веспасіан вирушив до Риму здобувати імператорську владу, Тіт залишився керувати військом у бунтівній провінції. У 70 р. він завершив завоювання Іудеї і зруйнував Єрусалим з храмом Соломона.

Тіт став імператором після смерті Веспасіана в 79 р. Правив розумно і справедливо. Мав звичку говорити, що день пропав марно, коли не було зроблено жодної доброї справи. В час його правління в 79 р. відбулося виверження вулкана Везувій, коли під лавою загинули міста Помпеї, Геркуланум і Стабії. У 80 р. було завершено будівництво амфітеатру Флавіїв, званого Колізеєм. Помер Тіт у 81 р., оплакуваний співвітчизниками. Ходили слухи, що він був отруєний братом Доміціаном.

Незвичним є лімесний денарій цього імператора (рис. 2). Тут слід зазначити, що єдиної думки щодо походження і функції вищезгаданих монет дотепер немає. Назва їх походить від латинського слова «limes» — кордон. Карбували їх такими самими штемпелями, що й срібні денарії, але з білону, бронзи, міді, олов'яного сплаву, деколи вони були посріблені чи позолочені. Тобто їхнє зображення було ідентичним, а відрізнявся тільки метал. Це не є «варварські» наслідування денаріям, оскільки останні мають набагато примітивніше зображення та нечитабельну легенду. Можливо, лімесні денарії карбувалися оригінальними штемпелями, отриманими з Риму, за розпорядженням офіційної цивільної чи військової влади прикордонних провінцій (прокуратори, намісники, легати) для покриття нестачі грошей чи в надзвичайних ситуаціях. Таким чином, ці гроші мали кредитний характер та їхній курс утримувався примусово. Існує також версія, що лімесні денарії карбувалися з метою ошуканства спеціально для прикордонної торгівлі з сусідніми «варварськими» племенами, коли в масу звичних повноцінних срібних монет впливалися тотожні за виглядом низькопробні та дешеві.

Самі по собі лімесні монети рідкості не представляють, трапляються на території України досить-таки часто, але пропонований для ознайомлення денарій

імператора Тіта характеризується тим, що його аверс і реверс є однаковими і відкарбовані тотожними штемпелями лицьової сторони, з обох сторін містять портрет правителя та легенду IMP TITVS CAES VESPASIAN AVG P M («Імператор Тіт, цезар, Веспасіан, август, великий понтифік»). Помилка карбування такого типу зустрічається дуже рідко.

Денарій Траяна (98–117 рр.)

Марк Ульпій Траян також вважається одним з кращих римських імператорів. Народився в сім'ї з давнім корінням, але не знатній. Проявив себе блискучим полководцем. Після смерті Доміціана на короткий термін імператором став справедливий і чесний, але вже похилого віку, Марк Кокцей Нерва (96–98 рр.), який усиновив зовсім чужого йому Траяна, і, враховуючи його заслуги, зробив своїм спадкоємцем. Ця розумна традиція — усиновлювати достойну і чужу людину з метою передачі держави в надійні руки, тривала протягом правління династії Антонінів.

У 98 р. сенат, військо і народ його визнали імператором. У 101–105 рр. він успішну війну в Дакії, перетворив цю країну в римську провінцію. До цього часу по кордонах колишньої Дакії збереглися рештки земляних прикордонних укріплень, так звані «Траянові вали». У часи правління Траяна були підкорені та перетворені в римські провінції Аравія, Вірменія та Месопотамія. Відзначився імператор не тільки на війні. Через трясовини Понтіна була прокладена широка дорога (Via Traiana), удосконалена каналізація Риму, зведений Форум Траяна, а також колона Траяна (сто-

їть у Римі до цього часу), яка увіковічне завоювання Дакії. Траян забезпечив освіту п'яти тисячам бідних дітей. І не дивно, що йому римляни надали титул «Optimo Principe» — «Найкращий правитель». Помер у 117 р. після 19-літнього правління.

На срібному денарії Траяна (рис. 3), що трапляється досить нечасто, на аверсі зображено його портрет в оточенні легенди IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG («Імператор, цезар Нерва Траян,

найкращий август»), а на реверсі — колона Траяна в Римі, зі скульптурою імператора на верхівці та двома орлами на основі. Напис на звороті — S P Q R OPTIMO PRINCIPI в перекладі означає посвяту: «Сенат і римський народ — найкращому правителю». Це яскравий взірець пропагандистського характеру зображення на реверсі, що дуже характерно для римських монет. Денарій карбовано в Римі у 116 р.

Денарій Коммода (177–192 рр.)

Останній із династії Антонінів — Коммод, народився в 161 р. Його батьком був імператор-філософ Марк Аврелій, який у 177 р. зробив свого сина співправителем. У 180 р. Коммод успадкував імператорську владу, коли під час експедиції проти маркоманів у Віндобоні (Відні) помер Марк Аврелій. Він успішно завершив війну і був зустрінутий в Римі з нечуваним ентузіазмом.

Початкові роки його правління були добрими, оскільки керувався він порадами батькових друзів. Проте згодом серед його дорадників верх почали брати підлесники та негідні люди. Їхні інтриги та зловживання стали нестерпними. Коммод пролив ріки крові, без попереднього суду було страчено велику кількість senatorів та інших знатних громадян. На острів Капрі він вислав свою дружину Кріспіну та сестру Луціллу, де їх страчено в 183 р. Історики приписують Коммоду безумний план перейменування Риму в «Colonia Commodiana». Імператор мав шалену пристрасть до цирку та гладіаторських боїв, володіючи великою силою та спритністю, сам на арені вбив багато різних хижих тварин. Однак, попри всі негаразди свого правління, в боротьбі із зовнішніми ворогами Коммод завжди виходив переможцем.

Коммод загинув у 192 р., у віці 31 рік, не залишивши нащадків. Сталося так, що Марція, наложниця імператора, та префект преторію Лает випадково довідалися, що імператор має намір стратити їх. Тоді вони вирішили випередити його і підсипали Коммоду отруту, а для певності

ще й задушили його. Сенат розпорядився викинути труп колишнього імператора в грязюку. Із смертю Коммода завершилася краща з римських династій — династія Антонінів. Очевидно, великою помилкою люблячого батька Марка Аврелія була передача влади синові, а не усиновлення достойного громадянина, здатного розумно управляти державою.

Свідченням однієї із спроб замаху на Коммода є рідкісний срібний денарій цього імператора (рис. 4), відкарбований у 192 р. в Римі. Аверс містить портрет імператора та легенду L AEL AVREL AVG P FEL («Луцій Елій Аврелій, август, вічно щасливий»). На реверсі зображена богиня Кібела, що сидить на спині лева, який стрибає вправо. Кібела — східна богиня, яка часто фігурувала на провінційних монетах, але практично відсутня на римських, вважалася матір'ю богів, уособленням плодovitості. У римській міфології їй відповідала Гілярітас. У 187 р. Коммод був присутнім на святі цієї богині в Римі. Тоді ж дезертир з римської армії Матернус, який зі своїми загоном воював проти римлян у Галлії та Іспанії, прибув передоднягнутим на святкування з метою вбити імператора, але був зражений одним із своїх співучасників, затриманий та обезглавлений. Цю історію описав римський історик Геродіан. З того часу Коммод почав вважати Кібелу своєю богинею-заступницею. Легенда реверсу MATRI DEV CONSERV AVG перекладається як «Мати богів, заступниця імператора». Натяком на порятунок імператора є також скорочення P FEL (perpetuum felix, «вічно щасливий») на аверсі. Одним із свідчень рідкості денарія такого типу є те, що в надгігантському скарбі з Река Девнія в Болгарії, знайденому в 1929 р., який містив 81 044 римських денарії I–III століть (важив 340 кг), не було жодного аналогічного екземпляра.

Денарій Дідія Юліана (66 днів у 193 р.)

Після смерті Коммода імператором мав би стати префект Риму Пертинакс, але через 86 днів був убитий незадоволеними преторіанськими гвардійцями. Знахобнілі преторіанці оголосили, що зроблять імператором того, хто більше заплатить. Багатий сенатор Дідій Юліан заплатив по 25 тисяч сестерційв кожному гвардійцеві і став імператором того самого 193 р. Така купівля влади викликала неабияке обурення

у Римі, різні верстви населення звернулися відразу до трьох намісників провінцій — Песценнія Нігера, Клодія Альбіна та Септімія Севера. Останній з військом найшвидше підійшов до Риму. Спроби Дідія Юліана вести переговори були безуспішними. Покинутий преторіанською гвардією, позбавлений трону сенатом, залишений всіма, він заховався у своєму палаці, де був обезглавлений. Дідія Юліана вважають одним з найбільш неуспішних імператорів — за величезну суму купив собі владу на 66 днів, а з нею і смерть.

5

Враховуючи короткочасність правління Дідія Юліана, його монети є досить рідкісними (рис. 5). На аверсі срібного денарія цього правителя викарбувано його портрет та легенду IMP CAES M DID IVLIAN AVG («Імператор, цезар Марк Дідій Юліан, август»). На реверсі зображена стояча постать імператора в тозі та з кулею в руці. Легенда цієї сторони — RECTOR ORBIS («Правитель світу»). Виглядає так, що в цього правителя амбіції були великі та скромністю він не страждав. Денарій карбовано в 193 р. (не довше 66 днів) у Римі.

Антонініан Авреліана (270–275 pp.)

Авреліан народився в бідній родині, зробив блискучу військову кар'єру. В 270 р. після смерті від чуми Клавдія Готського та самогубства його брата Квінтілла став одноособовим правителем імперії. Отримав важкий спадок — внаслідок військової анархії та правління так званих «солдатських імператорів» в III ст. Римська імперія переживала тяжку політичну та економічну кризу, від неї відокремлювалися провінції, в яких правили узурпатори (Галлія, Пальміра). За свій короткий 5-річний термін перебування при владі зумів відновити імперію в її первісних розмірах, за винятком Дакії, яка була остаточно втрачена в 271 р. Розпочав будівництво нових фортечних укріплень довкола Риму, так званої «стіни Авреліана». Спробував навести порядок у грошовій справі, провів реформу, покликану припинити зловживання під час виготовлення монет.

Це викликало повстання монетарних майстрів, яке було подавлено. В 275 р. вирушив на війну проти Персії, але по дорозі був убитий своїми офіцерами.

6

Вкрай незвичним є срібний антонініан Авреліана (рис. 6). Справа в тому, що під час правління цього імператора взагалі не випускалися срібні монети такого номіналу. Антонініани карбувалися з міді, у кращому випадку могли бути посрібленими або з білону. В даному ж випадку маємо справу з монетою, відкарбованою зі срібла високої проби. Наявна інформація про поодинокі відомі високопробні антонініани Авреліана, але з іншим типом реверсу. Існує думка, що ці монети представляють собою ексклюзивну емісію для нагород чи подарунків, карбувалися вони з використанням кружалець старих республіканських денаріїв, про що могла б свідчити відповідність у вазі та пробі срібла. На аверсі пропонованого антонініана зображено портрет Авреліана та вміщено напис IMP AVRELIANVS AVG («Імператор Авреліан, август»). На аверсі вміщено постать — уособлення Сонця з кулею у правій руці, що стоїть поміж двох полонених. Легенда реверсу ORIENS AVG («Схід августа») має на увазі, що велич імператора сходить подібно до Сонця. Під полем зображення наявна літера Q (officina quarta), яка означає, що антонініан відкарбовано четвертою майстернею, ймовірно, на монетному дворі в Римі. Відомо, що монети з таким типом реверса карбувалися ще в Сердці (Софії), Сісції, Мілані та ін., всього на шести різних монетних дворах. Можна також зробити висновок, що вона виготовлена ще до грошової реформи Авреліана, оскільки не має під полем цифр XXI, характерних для постреформених емісій, які означають, що в нових монетах на 20 вагових частин міді припадала 1 частина срібла.

Дупондій з «Генієм римського народу»

Дуже цікавим є мідний дупондій (рис. 7), на аверсі якого зображено голову «Генія римського народу» в променистій короні та відповідний напис GENIVS

P R. На потертому реверсі мав би бути напис INT VRB S C у лавровому вінку. Монета протягом тривалого часу в давнину використовувалась як прикраса.

7

Про походження рідкісних і маловідомих монет цього типу немає єдиної думки. Одна з версій полягає в тому, що протягом шести місяців з моменту смерті імператора Авреліана в квітні 275 р. по вересень того самого року, коли імператором було проголошено благородного сенатора похилого віку Тацита, імперія управлялася сенатом. У цей період за санкцією сенату (S C — senatum consulto) і карбувалися ці монети.

Інша ж думка щодо цих монет відносить їхнє датування на десятиліття раніше — в 268 р., до часу правління імператора Галлієна (253–268 рр.), яке стало коротким періодом спокою на фоні бурхливого III століття, коли величезна імперія вже вся тріщала і утримати її було вкрай важко. Сам правитель різко виділявся на фоні попередніх і наступних «солдатських імператорів». Галлієн був добре освіченою і культурною людиною, разом із дружиною Салоніною були прихильниками грецької філософії. Припинив переслідування християн. Був успішний на полі бою — у 268 р. розбив готів та герулів під Наксосом на Балканах. Після цієї перемоги тріумфально вступив до Риму. Можливо, власне до цієї події було приурочено емісію монет з написом INT VRB (introitus urbis або intrata urbe, тобто «вступ до міста»). Відзначається також певна портретна схожість Галлієна з «Генієм римського народу». На користь останньої версії наводиться також більша метрологічна близькість до монет 260-х років, аніж до 270-х. У тому самому 268 р. після 15-літнього правління Галлієн був убитий у Мілані разом з дружиною. Емісія цих пропагандистських монет відразу ж стала неактуальною, чим можна пояснити їх велику рідкість.

Центеніоналій Елії Веріни (457–474 рр.)

Дуже енергійна і честолюбна жінка, Елія Веріна, була дружиною Лева I (імператора в 457–474 рр.) і тещою Зенона

(імператора в 474–491 рр.), які правили Східною Римською імперією. Після смерті чоловіка продовжувала відігравати певну роль у політичному житті і була замішана в двох повстаннях проти зятя Зенона — спочатку під проводом свого брата Базиліска (475–476 рр.), а згодом у виступі Леонтія (484–488 рр.). Померла в ісаврійській фортеці Херріс у 484 р., ставши свідком провалу повстання Леонтія. Два роки не дожила до падіння Західної Римської імперії в 476 р., коли було скинуто останнього імператора Ромула Августула, який за дивним збігом носив таке саме ім'я, як і засновник Риму.

8

Досить-таки рідкісним є мідний центеніоналій Елії Веріни (рис. 8), що карбувався в 457–474 рр. в обмеженій кількості. На його аверсі зображено портрет імператриці та вміщено напис AEL VERINA AVG («Елія Веріна август»). На реверсі зображено Вікторію, яка надписує на щиті хрестограму. Хоч на той час християнство вже майже сто років було офіційною релігією імперії, на зображенні реверсу простежуємо свого роду симбіоз двох релігій — старій римської (Вікторія — перемога) та християнства (хрестограма — перші букви імені Христа). Напис зворотної сторони SALVS REIPUBLICAE («Здоров'я республіки») має декларативний характер, оскільки на той час жодних дієвих республіканських засад в імперії вже не існувало, а «здоров'я» держави, розхитаної внутрішніми негараздами та натиском варварських племен ззовні, викликає великі сумніви. Центеніоналій відкарбовано на монетному дворі в Константинополі, про що свідчить скорочення CONS під полем зображення на реверсі.

Семіс Юстиніана (527–565 рр.)

Візантійському правителю Юстиніану належить остання спроба відновити цілісність колишньої Римської імперії. Його полководці Велізарій і Нарсес відвоювали у вандалів Північну Африку, заволоділи Сіцилією, після довгої і важкої війни проти остготів утвердилися в Італії, і навіть Рим на деякий час потрапив до рук

візантійців. Однак італійські завоювання Юстиніана виявилися недовговічними, війна з Персією, напади аварів та слов'ян не дозволяли сконцентрувати зусилля на Заході. Влада імператора поширювалась також на Північне Причорномор'я та Крим.

До основних подій правління Юстиніана можна віднести укладення кодексу римського права — «Кодекс Юстиніана», зведення собору святої Софії в Константинополі, закриття Академії в Афінах — останнього оплоту античної філософії, повстання «Ніка», велику епідемію чуми (так звана «Юстиніанова чума»). Великий вплив на політику імператора мала його енергійна дружина Феодора.

Правління Юстиніана можна вважати останнім етапом римської античної історії, а також кульмінацією візантійської могутності. Відновити цілісність імперії так і не вдалося, а численні та виснажливі війни тільки підірвали міць держави. Східна Римська (Візантійська) імперія після Юстиніана проіснувала ще майже 900 років, постійно скорочуючи свою територію під натиском персів, слов'ян, арабів, турків-сельджуків, хрестоносців, і в 1453 р. впала із захопленням турками-османами Константинополя.

9

Вартим уваги є золотий семіс (1/2 соліда) Юстиніана (рис. 9) з його портретом та написом на аверсі D N IVSTINIANVS P P VAG («Наш володар Юстиніан, батько вітчизни, август»). Гравер, який колись виготовляв штемпель для карбування монет цього типу, допустив помилку — замість скорочення AVG (август) вирізьбив беззмислове VAG. Власне, завдяки цьому монета є досить цікавою і рідкою (знайти у спеціальних публікаціях схожі екземпляри з такою помилкою не вдалося), в той час як «нормальні» семіси не становлять аж надто великої рідкості. На зворотній стороні зображена сидяча Вікторія з щитом та хрестограма, вміщено напис VICTORIA AVGGG («Перемога августів»). Скорочення CONOB під полем зображення на реверсі означає, що монету відкарбовано у Константинополі в офіцині (майстерні) номер 2 (B). Роки емісії 527–565.